युनिट 3.

" मुख्यमंत्री "

प्र. 1 ला राज्याच्या मुख्यमंत्र्याची निवड कशी होते ते सांगुन त्याच्या अधिकार आणि कार्याचे वर्णन करा. (16 मार्क)

भारतात केंद्राप्रमाणे घटकराज्यात देखील सांसदिय शासनपद्धती स्वीकारण्यात आली आहे. व या पद्धतीला अनुसरून घटक राज्याचा कार्यकारी प्रमुख म्हणुन मुख्यमंत्री ओळखला जातो. घटनेच्या 163 साव्या कलमात अशी तरतुद आहे की राज्यपालाला त्याची स्वविवेकाधीन कार्य सोडून इतर कार्य करण्यासाठी मुख्यमंत्र्याच्या नेतृत्वाखाली एक मंत्रिमंडळ राहिल, घटकराज्याचा राज्यकारभार जरी राज्यपालाच्या नावाने चालत असला तरी देखील प्रत्यक्षात राज्यकारभार चालविण्याची जबाबदारी ही मुख्यमंत्री आणि मंत्रीमंडळावरच असते. राज्याच्या मुख्यमंत्र्याची नियुक्ती पुढीलप्रमाणे केली जाते. राज्यपाल मुख्यमंत्र्याची नियुक्ती करेल, असे जरी म्हटल्या जात असले तरी प्रत्यक्षात

ज्या राजकिय पक्षाला राज्यविधानसभेच्या निवडणुकीत विधानसभेत स्पष्ट 2/3 बहुमत असते, त्या 2/3 बहुमतवाल्या पक्षाच्या नेत्यालाच राज्यपालाने मुख्यमंत्री बनण्यासाठी आमंत्रित करावे, असा नियम आहे. व मंत्रीमंडळातील मंत्र्याची निवड राज्यपालाने मुख्यमंत्र्याच्या सल्ल्याने करावी असे घटनात्मक बंधन आहे. या दृष्टीने विचार केला तर मुख्यमंत्री हा राज्यपाल नियुक्त नसुन स्वयंम नियुक्त असतो. असेच म्हणावे लागेल.

कार्यकाल :– मुख्यमंत्री व मंत्रीमंडळाचा कार्यकाल हा विधानसभेच्या कार्यकालाऐवढाच म्हणजे 5 वर्षांचा असतो. परंतु जर विधानसभेने मुख्यमंत्री व मंत्रीमंडळावर अविश्वासाचा ठराव पारित केला तर हा कार्यकाल 5 वर्षा पेक्षा कमी होऊ शकतो. तसेच मुख्यमंत्र्याने एखादया प्रश्नावरून कार्यकाल पूर्ण होण्यापूर्वी राजीनामा दिला तर त्याचा कार्यकाल संपुष्टात येऊ शकतो. मुख्यमंत्री आणि मंत्रीमंडळ जबाबदारी तत्वानुसार कार्य करीत असते. ही जबाबदारी तीन प्रकारची असते. 1) मुख्यमंत्री आपल्या कार्यासाठी राज्यपालाला जबाबदार असतो. मंत्रीमंडळाचे निर्णय राज्यपालाला कळविणे राज्यपालाने मागितलेली माहिती त्याला कळविणे व राज्यपालाला पोहचविणे. हे कार्य मुख्यमंत्र्याचे असते.

2) मुख्यमंत्री व मंत्रीमंडळ आपल्या कार्यासाठी विधानसभेला जबाबदार असते 3) मुख्यमंत्री व मंत्रीमंडळ अंतीमतः हा राज्यातील जनतेला जबाबदार असते राज्यशासनाच्या यशा – अपयशाबाबत जनता मुख्यमंत्र्याला जाब विचारते.

मुख्यमंत्र्याचे अधिकार व कार्ये :–

राज्यपालाला राज्यकारभारात मदत करण्यासाठी मुख्यमंत्र्याच्या नेतृत्वात एक मंत्रिमंडळ राहिल, असा उल्लेख मंत्रीमंडळाबाबत घटनेत केलेला दिसुन येतो. परंतु सासंदिय प्रथेनुसार राज्यपालाला दिलेल्या सर्व अधिकार व कार्याचा वापर मुख्यमंत्र्याकडून केला जातो. त्या अनुशंगाने मुख्यमंत्र्याचे अधिकार आणि कार्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

1) शासनविषयक कार्ये :–

घटकराज्याचा कार्यकारी प्रमुख या नात्याने राज्यकारभारा संबंधातील सर्व निर्णय मुख्यमंत्र्याच्या नेतृत्वात मंत्रीमंडळाकडून घेतली जातात. शासनासंबंधी ध्येयधोरणे ठरविणे, ठरवलेल्या धोरणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी नियुकत्या करणे, तसेच धोरणांची योग्य रीतीने अमंलबजावणी होण्याकरीता मंत्रीमंडळाच्या निरनिराळया भागात व प्रशासकीय यंत्रणेत समन्वय प्रस्थापित करणे, शासकीय धोरणांची अमंलबजावणी योग्य पद्धतीने होते किंवा नाही याबाबत शासनावर देखरेख ठेवणे, इत्यादी कार्य शासनविषयक अधिकारा अंतर्गत मुख्यमंत्र्याला करावी लागतात.

2) मंत्रीमंडळविषयक कार्य :–

राज्यमंत्री मंडळाचा नेता या नात्याने त्याला काही मंत्रीमंडळविषयक कार्य करावी लागतात. मुख्यमंत्री हा मंत्रीमंडळाचा निर्माता असतो. व त्याच्या नियंत्रण व देखरेखीखाली व मार्गदर्शनानेच मंत्रीमंडळाचा राज्यकारभार चालत असतो. जोपर्यंत मुख्यमंत्र्याची मर्जी आहे तोपर्यंत मंत्रीमंडळ आपल्या अधिकारपदावर राहू शकते. मुख्यमंत्री हा मंत्रीमंडळाचा नेता असतो. कोणाला कोणते खाते दयावे, हे तो ठरवतो. त्यामुळे मुख्यमंत्र्याचा राजीनामा हा संपूर्ण मंत्रीमंडळाचा राजीनामा समजला जातो. मुख्यमंत्र्याच्या नेतृत्वाखाली मंत्रीमंडळ सामुहिक जबाबदारी व एकतेच्या तत्वानुसार कार्य करत असते राज्यमंत्रीमंळच्या बैठकी केव्हा घ्याव्या, बैठकीचा विषय काय असेल, हे सर्व तोच ठरवीतो. मंत्रीमंडळाच्या बैठकीच्या वेळेस तोच अध्यक्षस्थानी असतो. त्यामुळे निर्णय घेण्यामध्ये त्याचा पुढाकार असतो. मंत्रीमंडळातील निरनिराळया खात्यांमध्ये समन्वय निर्माण करणे, त्याच्या संदर्भात मंत्रीमंडळात विधानसभेत संबधित प्रश्नाबाबत उत्तर देता न आल्यास त्या खात्याचे समर्थन करणे, इत्यादी कार्य मंत्रीमंडळाचा प्रमुख या नात्याने त्याला करावी लागतात. मंत्रीमंडळातील मंत्रीएकासाठी सर्व आणि सर्वासाठी एक या तत्वानुसार कार्य करीत असतात अशारीतीने मुख्यमंत्री हा मंत्रीमंडळाचा निर्माता, चालक, व समाप्तकर्ता असतो. केंद्रिय मंत्रीमंडळात जे स्थान पंतप्रधानाचे असते तेच स्थान राज्यविधीमंडळात मुख्यमंत्र्याचे असते.

3) विधिविषयक किंवा विधिमंडळासंबंधी कार्य :–

मुख्यमंत्री हा विधानसभेतील बहुमतवाल्या पक्षाचा नेता असतो. आणि विधानसभेत आपल्या असलेल्या बहुमताच्या आधारावर तो त्याला हवे सर्व धोरणे, विधेयके मंजूर करून घेतो. मंत्रीमंडळाने घेतलेले निर्णय तो विधानसभेत जाहीर करतो. विधानसभेत सादर हाणारी सर्व सरकारी विधयके मुख्यमंत्र्याच्या मार्गदर्शना नुसार विधिमंडळात मांडली जातात. आणि बहुमताच्या जोरावर ती. मंजूर होतात विधानसभा आणि मंत्रीमंडळ याच्यात एखाद्या प्रश्नावरून मतभेदाची स्थीती निर्माण झाल्यास मुख्यमंत्री मध्यस्थाची भूमीका बजावतो. तो विधानसभा भंग करण्याचा आदेश राज्यपालाला देऊ शकतो म्हणजेच एक प्रकारे मुख्यमंत्री हा मंत्रीमंडळ आणि विधीमंडळ यांना साधणारा दुवा म्हणुन कार्य करतो. विधीविषयक आणि कार्यकारी सत्ता मुख्यमंत्र्यात एकत्रित झाल्यामुळे तो घटक राज्यातील सर्वोच्च शासक समजला जातो.

4) नियुक्तीविषयक कार्य :– राज्यकारभार चालविण्याच्या दृष्टीकोनातून राज्यपाला तर्फे काही नियुकत्या मुख्यमंत्री करत असतो. जसे राज्याचा महाधिवक्ता लेखापरीक्षक, राज्य लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष व सभासद, राज्याचा निवडणुक आयुक्त व इतर सदस्य, निरनिराळया महामंडळाचे व आयोगाचे अध्यक्ष व सभासद इत्यादी नियुकत्या राज्यपाल मुख्यमंत्र्याच्या सल्ल्याने करतो. कोणाला पदावर ठेवावे, कोणाला काढून टाकावे याबाबतचे पूर्ण अधिकार मुख्यमंत्र्याला आहे.

राज्यपाल आणि मंत्रीमंडळ यांच्यातील दुवा :–

मुख्यमंत्री हा राज्यपाल आणि मंत्रीमंडळ यांना साधणारा दुवा असतो. मंत्रीमंडळाने घेतलेले सर्व निर्णय मुख्यमंत्र्यातर्फे राज्यपालाला कळविले जाते तसेच राज्यपालाने मागितलेली कोणतीही माहिती मुख्यमंत्र्यातर्फे राज्यपालाकडे पाठविली जाते. तसेच मंत्रीमंडळातील कोणताही मंत्री मुख्यमंत्र्याच्या परवानगी शिवाय व्यक्तीशःह राज्यपालाला भेटू शकत नाही. त्यामुळे राज्यपाल आणि मंत्रीमंडळ यांना सांधणारा दुवा असेच मुख्यमंत्र्याचे वर्णन केले जाते.

जनतेचा नेता :–

मुख्यमंत्री हा घटक राज्यातील जनतेचा नेता समजला जातो. कारण बऱ्याचदा विधानसभा निवडणुकीचा प्रचाराचे वेळी मुख्यमंत्री कोण होईल, हे पाहून लोक मतदान करतात. म्हणुन मुख्यमंत्री जनतेचा खराखुरा नेता होय तो आपल्या कार्यासाठी अंतिमतः जनतेला जबाबदार असतो जनतेच्या समस्या सोडविण्या संदर्भात लोक मुख्यमंत्र्याकडून खुप अपेक्षा करतात.म्हणजेच मुख्यमंत्र्याला करावी लागणारी कार्य आणि अधिकाराचा आढावा घेतल्यास असेच म्हणावे लागते. की राज्याच्या शासनात मुख्यमंत्रीच खरा मंत्रीमंडळाचा नेता असतो. तोच वास्तविक शासक असतो त्याच्या भोवती राज्याचे राजकारण केंद्रित झाले असते. राज्याच्या विकासात मुख्यमंत्र्याचे योगदान सर्वाधिक महत्वाचे मानले जाते.

मुख्यमंत्र्याची भूमीका :–

राज्याच्या राजकारणात मुख्यमंत्र्याची भूमीका अतिशय महत्त्वाची असलेली दिसुन येते. वास्तविक कार्यकारी प्रमुख या नात्याने मुख्यमंत्र्याची भूमीका राज्यविधीमंडळात अतिशय महत्वाची असते. मुख्यमंत्री मंत्रीमंडळाचा नेता, निर्माता, व चालक व समाप्तकर्ता असतो मुख्यमंत्र्याची नियुक्ती राज्यपाल करीत असला तरी ती केवळ एक औपचारीकता असते. कारण विधानसभेतील बहुमतवाल्या पक्षाचा नेता म्हणुन मुख्यमंत्र्यालाच नियुक्ती राज्यपालाला दयावी

लागते. एकदा मुख्यमंत्री म्हणुन निवड झाल्यानंतर मंत्रीमंडळाची निर्मीती करण्याचे काम त्याला करावे लागते. विविध खात्यांची विभागणी करणे, मंत्रीमंडळाच्या बैठकीचे अध्यक्षपद स्वीकारून नियंत्रण व मार्गदर्शन करणे विविध खात्याच्या कामामध्ये समन्वय प्रस्थापित करणे ही कामे. मुख्यमंत्र्याला करावी लागतात. मुख्यमंत्र्याच्या राजीनामा म्हणजे संपूर्ण मंत्रीमंडळाचा राजीनामा असतो. मुख्यमंत्र्याशी विरोध पत्करून कोणताही मंत्री अधिकार पदावर राहू शकत नाही. तो कोणत्याही मंत्र्याला राजीनामा मागू शकतो किंवा राज्यपाला कडून त्याला पदच्युत करू शकतो. मंत्रीमंडळात घेतलेले निर्णय जाहीर करण्याचा अधिकार मुख्यमंत्र्यालाच असतो. मंत्रीमंडळाची ध्येय, धोरणे निश्चित करणे, विधानसभा भंग करण्याचा आदेश राज्यपालाला काढायला सांगणे ,अध्यादेश काढणे इत्यादी कामे मुख्यमंत्र्याला करावी लागतात. राज्यपाल आणि मंत्रीमंडळ यांना जाडणारा दुवा म्हणुन मुख्यमंत्री महत्वाची भूमीका पार पाडतो. मंत्रीमंडळाचे निर्णय राज्यपालाला कळविणे तसेच राज्यपालाने दिलेला सल्ला मंत्रीमंडळाच्या बैठकीत ठेवणे, राज्यपालाने मागितलेली माहिती त्याला पुरविणे, तसेच मुख्यमंत्र्याच्या परवानगी शिवाय कोणताही मंत्री राज्यपालाची भेट घेऊ शकत नाही. तसेच मुख्यमंत्र्याने राज्यपालाला दिलेल्या सल्ल्या बाबत कोणत्याही न्यायालयात खटला दाखल करता येत नाही. राज्यपालाची स्वविवेकाने करायची कार्य सोडून राज्यपालाला सल्ला देण्यासाठी मुख्यमंत्र्याच्या नेतृत्वाखाली एक मंत्रीमंडळ राहील असे घटनेत स्पष्ट नमूद करण्यात आले आहे. असे जरी असले तरी राज्यपालाची स्वविवेकाधीन कार्य कोणती याचे निश्चित स्पष्टीकरण दिलेले नाही. राज्यपालाने मंत्रीमंडळाचा सल्ला केव्हा कसा स्वीकारावा व स्वविवेकाधीन अधिकार केव्हा व कुठे वापरावे हे पुर्णपणे राज्यपालाच्या मर्जीवर अवलंबून असते. त्यामुळे राज्यपाल व मंत्रीमंडळाचे संबंध घटनात्मक बाबी ऐवजी राजकिय बाबींवर अवलंबून असते असे असले तरी वास्तविक कार्यकारी प्रमुख या नात्याने मुख्यमंत्र्याची भूमीका राज्याच्या राजकारणात निश्चितच महत्त्वाची असते.

उच्च न्यायालय :–

प्र.1 ला उच्च न्यायालयाची रचना, अधिकार आणि कार्य स्पष्ट करा ? (16 मार्क)

उत्तर :– घटनेच्या कलम 214 नुसार प्रत्येक घटकराज्यात एक उच्च न्यायालय राहील अशी तरतुद करण्यात आली आहे. या उच्च न्यायालयाच्या अधीन राज्यातील इतर दुय्यम न्यायालय राहतील असे देखील नमूद करण्यात आले आहे. उच्च न्यायालयाला स्वतंत्र व अभिलेख न्यायालयाचा दर्जा देण्यात आला आहे. म्हणजेच या न्यायालयाने दिलेले निर्णय खालच्या न्यायालयात प्रमाण म्हणुन एखाद्या खटल्यासाठी वापरले जाऊ शकतात. उच्च न्यायालयाने दिलेला निर्णय इतर दुय्यम न्यायालयाना बंधनकारक राहील तसेच त्या विरोधात निर्णय देण्याचा अधिकार कोणत्याही दुय्यम न्यायालयाला नाही. या न्यायालयाची स्थापना खालीलप्रमाणे पाहता येईल.

रचना :–

1) सभासदाची संख्या :–

प्रत्येक उच्च न्यायालयात एक सरन्यायाधीश व राष्ट्रपती ठरवेल तितके इतर न्यायाधीश राहतील अशी तरतुद करण्यात आली आहे. अर्थात इतर न्यायाधीशांची संख्या त्या घटक राज्याचा विस्तार, लोक संख्या व कार्यभार यावर अवलंबून राहील, त्यामुळे प्रत्येक घटकराज्यात न्यायाधीशांची संख्या कमी–जास्त असु शकेल.

2) नियुक्ती :–

उच्च न्यायालयाच्या सर न्यायाधीशांची नियुक्ती राष्ट्रपती सर्वोच्च न्यायालयाच्या सरन्यायाधीशांच्या सल्ल्याने स्वतःच्या सहीशिक्काने करेल, असे बंधन आहे. इतर न्यायाधीशांची नियुक्ती सुद्धा राष्ट्रपती करेल असे म्हटले जाते. परंतु त्यासाठी त्याला सर्वोच्च न्यायालयाच्या सरन्यायाधीशांच्या सोबत उच्च न्यायालयाच्या सरन्यायाधीशांच्या सल्ला घ्यावा लागतो. तसेच संबंधित घटकराज्याच्या राज्यपालाचाही सल्ला घेतला जातो.

उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांचे पद काही काळासाठी रीकामे झाल्यास राष्ट्रपतीला तात्पुरत्या काळासाठी कार्यकारी सरन्यायाधीश नियुक्त करता येईल

3) पात्रता :–

उच्च न्यायालयाच्या सरन्यायाधीश पदासाठी पुढील दोन पात्रता आहे.

1) तो भारताचा नागरीक असावा.

2) त्याने भारतातील कोणत्याही न्यायालयात कमीत कमी न्यायाधीश म्हणुन 5 वर्ष काम केले असावे किंवा कोणत्याही उच्च न्यायालयात कमीत कमी दहा वर्ष वकिली केलेली असावी.

4) कार्यकाल :–

घटनेने न्यायाधीशांच्या सेवा निवृत्तीचे वय ठरवलेले आहे कार्यकाल नाही. म्हणुन नियुक्त झाल्यापासुन वयाची 62 वर्ष पूर्ण होई पर्यंत उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश आपल्या पदावर राहू शकतात तसेच कार्यकाल संपण्यापूर्वी त्यांना मृत्यू आल्यास त्यांनी स्वच्छेने राजीनामा दिल्यास किंवा महाभीयोगाच्या प्रकियेद्वारा त्यांना काढुन टाकल्यास ते कार्य मुक्त होतात. कार्यकाला बाबत त्यांना शाश्वती देण्यात आली आहे. त्यांना पदावरून काढून टाकण्याची महाभियोगाची प्रकिया अत्यंत कठीण स्वरूपाची आहे. ज्यामुळे त्यांना सहजासहजी पदावरून काढता येत नाही. व ते निर्भीळपणे आपले कार्य करू शकतात.

5) वेतन आणि भत्ते :–

उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना संसद कायदा करून ठरवेल , ऐवढे वेतन आणि भत्ते दिले जातात. याशिवाय इतर सोयी सवलती देखील दिल्या जातात. त्याच्या वेतन आणि भत्यामध्ये तसेच रजा व पेन्शन या सारख्या बाबीत त्यांना नुकसानदायक ठरेल असे बदल करता येत नाही. त्यांच्या वेतन भत्ते, व न्यायालयीन कामकाजाचा खर्च राज्याच्या संचीत निधीतून केला जातो.

उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाला दरमहा 90,000 तर इतर न्यायाधीशांना दरमहा 80,000 हजार इतके वेतन दिले जातात.

उच्च न्यायालयाचे अधिकार आणि अधिकारक्षेत्र :–

उच्च न्यायालयाला खालील बाबतीत अधिकार प्राप्त झालेले आहे.

1) प्रादेशिक अधिकारक्षेत्र

2) प्रारंभिक अधिकारक्षेत्र

3) दिवाणी दाव्यासंबंधीचे अधिकारक्षेत्र

4) मुलभूत अधिकार संबंधीचे अधिकारक्षेत्र

5) कायदयाच्या वैधतेसंबंधी

6) निवडणुकीच्या याचीकेसंबंधी

7) पुनर्निणयांचे अधिकारक्षेत्र

8) दुय्यम न्यायालयावर देखरेख व नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार

10) अभिलेख न्यायालय

1) प्रादेशिक अधिकारक्षेत्र :—

उच्च न्यायालय ज्या घटकराज्याचे आहे त्या राज्यातील सर्व दावे, खटले व कायदे विषयक प्रश्न उच्च न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्रात येतात. व प्रत्येक घटकराज्याचे उच्च न्यायालय त्या घटकराज्यापूरते मर्यादित असते. मात्र संसद कायदा करून त्या घटकराज्याच्या अधिकारक्षेत्रात एखाद्या केंद्रशासीत प्रदेशाला समाविष्ट करू शकते. किंवा एखादे क्षेत्र उच्च न्यायालयाच्या प्रादेशिक अधिकारक्षेत्रातून वगळू शकते. कधी —कधी दोन घटकराज्यासाठी एकच उच्च न्यायालय असेल तर त्या दोन्ही प्रदेशात उच्च न्यायालयाचा क्षेत्राधिकार चालतो.

2) प्रारंभिक अधिकारक्षेत्र :—

जे खटले प्रथमतः तुम्हाला उच्च न्यायालयात दाखल करावे लागतात ते खालच्या न्यायालयात किंवा सर्वोच्च न्यायालयात दाखल करता येत नाहो त्याला उच्च न्यायालयाचे प्रारंभिक अधिकारक्षेत्र म्हणतात.

1) दिवाणी दाव्यासंबंधी :—

20 हजार किंवा त्यापेक्षा जास्त रकमेचे दावे उच्च न्यायालयात सादर करावे लागतात. ब्रिटिशांच्या काळात अशाच प्रकारचे दावे चालवण्याचा अधिकार मुंबई कलकत्ता व मद्रास उच्च न्यायालयाला देण्यात आला होता तीच पद्धती स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातही चालू ठेवण्यात आली

2) मुलभूत अधिकारासंबंधी :–

नागरीकांच्या मुलभूत अधिकारांवरील अतिक्रमणाच्या याचिका सर्वप्रथम उच्च न्यायालयात व सर्वोच्च न्यायालय येथे दाखल केल्या जातात. तेव्हा राज्यातील अशा खटल्या संदर्भात उच्च न्यायालय बंदी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, अधिकारपृच्छा, प्रतिषेध, उत्प्रेक्षण असे आदेश काढून व्यक्तीच्या मुलभूत अधिकारावर झालेले अतिक्रमण दूर करते.

3) कायदयाच्या वैधतेसंबंधी :–

ससंद किंवा राज्यविधीमंडळाने तयार केलेल्या कायदयाची वैधता तपासण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाप्रमाणे, उच्च न्यायालयाला देखील. देण्यात आला आहे. या अधिकाराअंतर्गत राज्याच्या विधीमंडळातील कायदयाच्या वैधते संबंधीचे सर्व खटले सरळ उच्च न्यायालयात दाखल करावे लागतात. व उच्च न्यायालय घटनेशी विसंगत असणारे कायदे रद्द करू शकते. या निर्णयाविरूद्ध सर्वोच्च न्यायालयात अपील करता येते.

4) निवडणुकीच्या याचीकेसंबंधी चे विवाद :–

संसद आणि राज्यविधी मंडळाच्या निवडणुकीसंबंधीचे वाद उच्च न्यायालयात दाखल करावे लागतात. दुय्यम न्यायालयांना हा अधिकार नाही. परंतु प्रधानमंत्री व लोकसभेचे अध्यक्ष याच्या निवडणुकी संदर्भातला वाद उच्च न्यायालयात सादर करता येत नाही . हा वाद सर्वोच्च न्यायालयाने निर्माण केलेल्या एका न्यायाधीशांच्या प्राधिकरणामुळे पाठवावा लागतो.

3) पुनर्निणयांचे अधिकारक्षेत्र :–

उच्च न्यायालय हे घटकराज्यातील पुनर्निणयांचे सर्वश्रेष्ठ

न्यायालय आहे. राज्यातील दुय्यम न्यायालय, विशेष न्यायालये व न्याय प्राधिकरणाने दिलेल्या कोणत्याही दाव्याच्या विरूद्ध उच्च न्यायालयाकडे अपील करता येते. दिवाणी, फौजदारी, महसुल,

आयकर, विक्रीकर, औद्योगिक विवाद कामगारासंबंधी सर्व खटले उच्च न्यायालयात दाखल करता येतात. मात्र 42 व्या घटना दुरूस्तीनुसार कराच्या बाबतीतील विवाद, भूमीसुधारणा, आयात–निर्यात इत्यादी बाबतीत पुनर्निणयांचा अधिकार उच्च न्यायालयाचा नाही . याशिवाय पुनर्निणयांचे बाबतीत उच्च न्यायालयात संदर्भात दोन महत्त्वाच्या बाबी ठरवण्यात आल्या आहेत 1) स्मॉल कांज कोर्टाने दिलेल्या निर्णयाविरूद्ध उच्च न्यायालयात अपील करता येत नाही. तसेच

2) जिल्हा सत्र न्यायालयाने एखादया गुन्हेगाराल्या मृत्यू दंडाचो शिक्षा दिली असेल तर तो खटला उच्च न्यायालयाकडे नेलाच पाहिजे, असे बंधन आहे. इतर खटल्याच्या संदर्भात जोपर्यंत वादातील पक्ष स्वतःहून पुनर्निर्णयांसाठी खटला नेत नाही तोपर्यंत उच्च न्यायालयाला त्यावर आपले मत प्रदर्शित करता येत नाही.

❖ दुय्यम न्यायालयावर देखरेख व नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार :–

राज्यातील दुय्यम न्यायालय आणि इतर न्यायाधिकरणे याच्यावर देखरेख ठेवण्याचा अधिकार उच्च न्यायालयाला आहे. या अधिकाराअंतर्गत राज्यातील कोणत्याही दुय्यम न्यायालयाकडून उच्च न्यायालय कागद पत्रे मागवून त्याची तपासणी करू शकते. तसेच दुय्यम न्यायालयाच्या कार्यवाहीबाबत नियमबनविणे दुय्यम न्यायालयात चालत असलेला खटला दुसऱ्या न्यायालयात पाठविणे किंवा स्वतः कडे घेणे कनिष्ठ न्यायालयातील अधिकारी व कर्मचार यांची नियुक्ती, त्यांच्या सेवाशर्ती, बढती, बदली, रजा इत्यादी बाबत नियम बनविणे. उच्च न्यायालय, दुय्यम न्यायालयात चालत असलेला खटला विशिष्ट कारणावरून दुसऱ्या न्यायालयाकडे सोपवू शकते. तसेच जिल्हा व सत्र न्यायाधीश व कनिष्ठ न्यायाधीशांची प्रतियुक्ती, बढती, रजा, सेवाशर्ती याबाबत नियम बनविणे, तसेच राज्यपालाच्या पुर्वपरवानगीने अतिरीक्त जिल्हा व सत्र न्यायाधीश, सहायक जिल्हा न्यायाधीश, सिटी सिव्हील जज, पंसिडेंसी मॅजिस्ट्रेट, मेट्रोपोलिटन मॅजिस्ट्रेट इत्यादी न्यायाधीशांच्या नोकरीविषयक अटी ठरवून त्यांची अंमलबजावणी करणे इत्यादी.

5) अभिलेख न्यायालय :–

उच्च न्यायालय हे घटकराज्यातील अभिलेख न्यायालय समजल्या जाते. आपली अवहेलना करणाऱ्याला हे न्यायालय शिक्षा देऊ शकते. उच्च न्यायालयाचे निर्णय दुय्यम आणि कनिष्ठ न्यायालयासाठी मार्गदर्शक व बंधनकराक ठरतात. उच्च न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयाची काळजीपूर्वक नांद ठेवली जाते. आणि उच्च न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयाविरूद्ध जाईल असा कोणताही निर्णय कनिष्ठ न्यायालयाला देता येत नाही.